

Румен Янков / Rumen Yankov

ДИНАМИКА НА СЕЛСКОТО НАСЕЛЕНИЕ
В БЪЛГАРИЯ (1985-2011 Г.) И ПРОБЛЕМИТЕ
НА ОБЕЗЛЮДЯВАНЕТО

*Dynamics of the rural population in Bulgaria
(1985-2011) and the problems of depopulation*

Summary. *The general reduction of the population in Bulgaria includes accelerated reduction of the rural population and a slower reduction of the urban population. These processes occur spatially uneven. The group of completely deserted villages is growing and in the coming years will be joined by more and more settlements with poor age composition. Depopulation covers large parts of national territory and leads to significant changes in the urban network.*

Key words: *depopulation, rural population, urban network, villages*

Въпреки че беше предопределен от демографското развитие през последните десетилетия и почти съвпадна с прехода към отрицателен естествен прираст, сривът на броя на населението започна с емиграционната вълна в края на 80-те и началото на 90-те години на XX в. Неблагоприятно наслагващите се процеси доведоха до ново и изключително по важност явление – намаляване на броя на населението на страната. Към последното преброяване той се равнява с броя на населението на страната в началото на 50-те години на XX в. Наред със състоянието на раждаемостта този е един от най-дискутираните аспекти на съвременната демографска ситуация.

В географското изследване фокусът е териториалната диференциация на явлението. При това главната тенденция евристично се “разпада” на изследователски теми, вкл. връзката с териториалното разпределение на населението, развитието на съставките на селищната мрежа, напредваща обезлюдяване на обширни части от националната територия и др.

Критичен момент е състоянието на селското население, респ. на мрежата от села. Низходящата тенденция при тях е много по-динамична. Делът на селското население достигна до 27%, а броят му спрямо следвоенния период намаля два и половина пъти. В 4900 обитавани населени селски места живеят

малко над 2 млн. д. Те формират основата на разсредоточеното заселване и усвоеност на територията.

Динамиката на селското население се поддава на общи обяснения – направлението, състава и мащаба на миграциите, възрастовият състав и режима на възпроизводството, еластичността в жилищното обитаване и др., но влиянието на факторите в териториален аспект е неравномерно по време, сила, скорост и устойчивост. Тенденцията към обезлюдяване се определя главно, но не единствено, от трайно негативната динамика на селското население. Процесът е силно зависим от районните различия и положението спрямо главните центрове на концентрация в страната. Достигането в отделни селища до пълно обезлюдяване вече не може да се разглежда като частен случаи в развитието на селищната мрежа. Наблюдава се формиране на съседски групи от такива села, маркиращи разрастващо се обезлюдяване на по-обширни територии.

Концентрацията и обезлюдяването са два взаимосвързани процеса в разпределението на населението. Те характеризират динамиката на населението в пространствен аспект, т.е. териториалните прояви на измененията на съществени количествени параметри и съотношения. Моделирането на процеса означава той да бъде шаблонизиран на различни териториални нива, като на всяко ниво се разкрива сбор от специфични за него механизми – начини на протичане и резултати в селищната мрежа.

В настоящата работа се спираме на динамиката на селското население за периода 1985–2011 г., т.е. от преброяването, предшестващо политическите, социалните, икономическите и демографски катаклизми от края на 80-те и началото на 90-те години, до последното проведено преброяване. Използват се статистическите данни за броя на населението по населени места. Обективността на изследването изисква на първо място съпоставимост на административно-териториалните и териториалните единици. За да се получат коректни резултати при вторичната обработка на данните съответстващи на административно-териториалното деление към последното преброяване (февруари, 2011 г.), т.е. териториална сравнимост, при вторичната обработка на статистическата информация се налага въвеждането на няколко вида поправки:

- населението на населените места, обявени за градове през изследвания период, се отнася към градското за всички междупреброителни периоди, независимо кога е станало обявяването;

- отчита се присъединяването, респ. отделянето на населени места в случаите, когато влияе на количественото съотношение градско:селско население;

- отчитат се присъединяванията/отделянията на населени места към/от съответните общини, т.е. съпътстващия приток на селско население;

- за отделни общини, в които от центъра или друг съставен град, са отделени отново самостоятелни села (Брезово, Садово, Сопот, Ветово, Каспичан и т.н.), е направено ретроспективно преизчисление на градското и селското

население, базирано на усредняване на темповете на промяна на броя население за града и бившите квартали за 1985–2011 г. (Чоба, Чешнегирово, Анево, Кривня, с. Каспичан и т.н.), като това важи и за населени места, възникнали през периода от отделяне на махала (Малко Йонково от Йонково, Исперихско, напр.); изключение са “пълните” нововъзниквания (Паничище и др.);

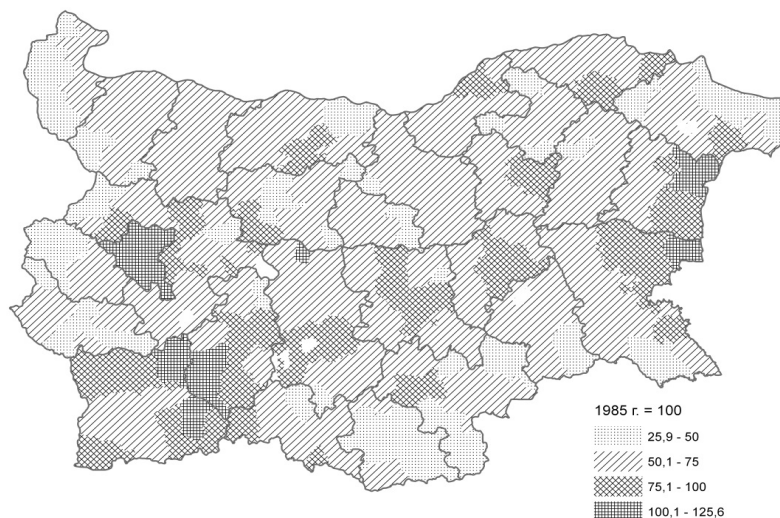
– данните за гр. Игнатиево, обявен за такъв скоро след последното преброяване, са прибавени към градското население на община Аксаково, респ., извадени от нейното селско население (3979 д. към 1.2.2011).

Отправен пункт в анализа са средните стойности на прираста за страната. Изчисленията показват, че за последния междупреброителен период 2001–2011 г., напр., населението е намаляло с 7,1%, в т.ч. градското с -3,5% и селското с -15,6%. Като се имат предвид горните преизчисления, отнасящи населението към градско или селско, според съвременната подялба, за 1985–2011 г. прирастът на градското население е -9,0%, на селското -34,3% и общо -17,7%.

Фигура 1. представя динамиката на селското население по общини общо за периода. Общините с нарастване на селското население са малобройна група, включваща столичната община, някои крайморски общини, общини от Западни Родопи и поречието на Места. В някои това се дължи на гравитационното въздействие на най-големите градове, в други – на по-благоприятната демографска ситуация в съставните села. Общините от предходната група – със слабо намаляване до 25%, потвърждават закономерността. Те включват приблизително в административните си граници териториите с относително стабилно селско заселване. Към тях спадат и част от общините на големите градове.

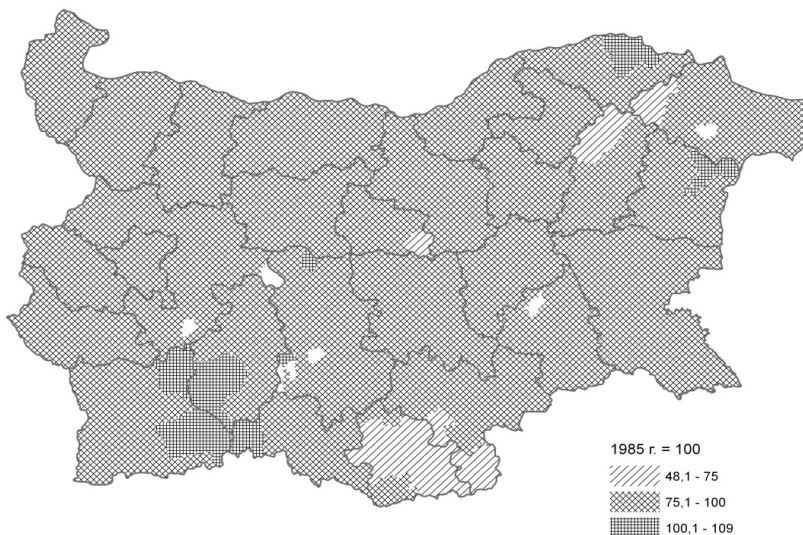
Най-многобройна е групата общини с намаляване на броя на селското население до 2 пъти спрямо 1985 г. (от -25% до -50%). Към нея спадат изцяло общините от област Враца, почти всички от областите Велико Търново, Русе и Шумен и мн. др. Особено неблагоприятна е динамиката в крайграничните общини със Сърбия, Източни Родопи, отчасти Централна Северна България, Лудогорието и Добруджа. Спадът в тях е от два до три пъти, при това в рамките на четвърт век. Влиянието на този демографски шок върху икономиката, селищната мрежа и природната среда тепърва предстои да се изследва.

Фиг. 1. Промяна на броя на селското население към 2011 г. спрямо 1985 г. по общини

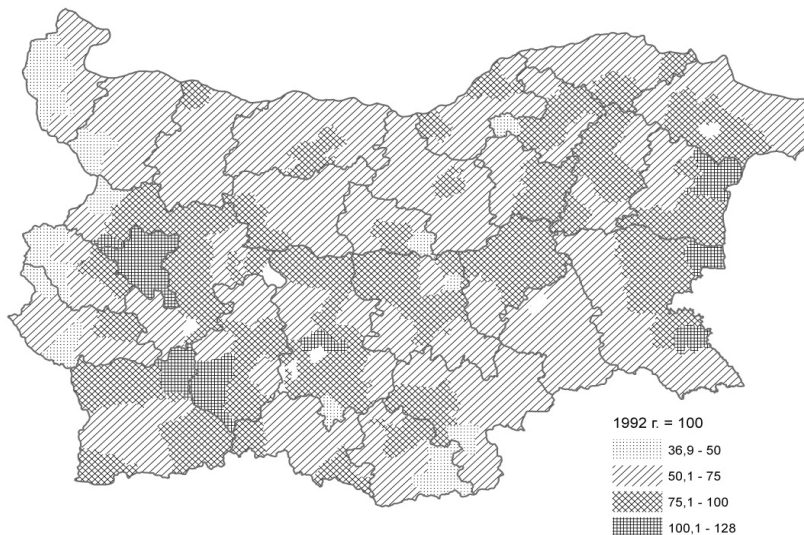
Съставката на растежа, формирана през подпериода 1985–1992 г. заслужава специално внимание от гледна точка на въздействието, което оказват изселванията на българските турци – предимно селско население (Фиг. 2.). В резултат от тях селското население на някои от общините (Джебел, Кърджали) намаля около два пъти.

Фиг. 2. Промяна на броя на селското население към 1992 г. спрямо 1985 г. по общини

Ако приемем за база броя на селското население през 1992 г. картата на динамиката се изчиства от въздействието на пика на миграцията към Турция. Затова тя по-точно отразява преразпределението на населението в резултат на вътрешните миграции и естественото движение през последните две десетилетия.

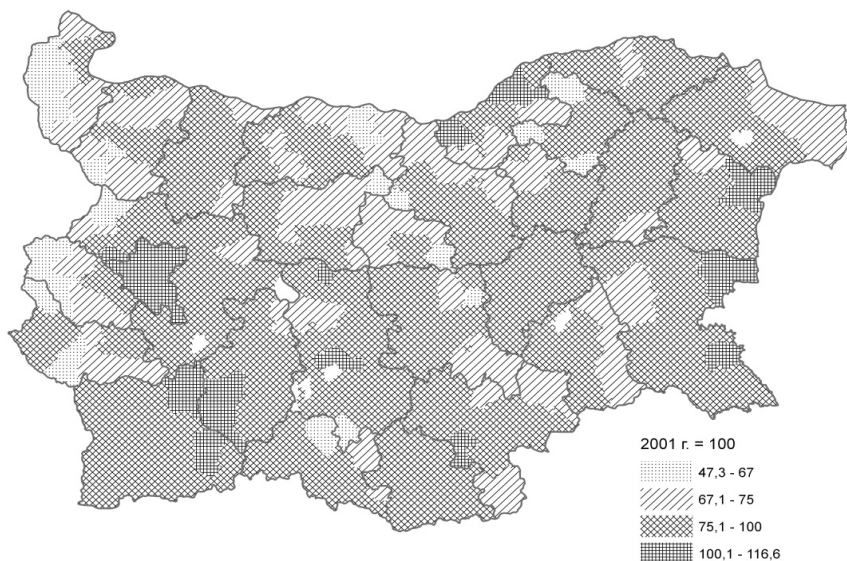
Фиг. 3. Промяна на броя на селското население към 2011 г. спрямо 1992 г. по общини

На фиг. 4. е отразена промяната през последния междупреброителен период. С намаляване на броя на селското население са 240 от 257 общини (без 7-те изцяло градски общини). В над 60% от общините има минимално намаляване – до -25%. Приблизително същият е делът на общините в които спадът превишава средния за селското население на страната през десетилетието 2001–2011 г. (-15,6%). От гледна точка на развитието на процеса на субурбанизация по-специален интерес предизвиква нарастването на селското население в обкръжението на големите градове – в селата от столична община, общините Божурище, Варна, Аксаково, Белослав и др.

В останалите над 20 общини селското население е намалило броя си от една трета до една втора. Преобладават общини по протежение на западната граница на страната. Именно в тях (Грамада, Кула и др.) спадът е най-изразен.

Фиг. 4. Промяна на броя на селското население към 2011 г. спрямо 2001 г. по общини

Намаляването на населението, вкл. до пълно обезлюдяване, поставя под въпрос фактическото съществуване на най-малките, но и най-многобройни елементи в селищната мрежа. Това са селата често определяни като “много малки” (до 200 д.) и “малки” (200-500 д.). Първата класификационна група е увеличила броя си от около 1700 през 1985 г. до повече от 2500, т.е. почти половината от селищата в страната са много малки (2011 г.). Перспективите пред тях неизбежно се свързват с изключително застарялото им население.

Към последното преброяване 25,8% от населението на страната е на 60 и повече години като това важи за 33,6% от населението на селата.

Табл. 1. Застаряlost на населението на селските населени места (1.2.2012 г.)

Големина	Брой села	Брой жители	Ср. големина (д.)	Дял на насел. над 60 г. (%)
Под 200 д.	2543	166140	65	52.6
200-499 д.	1203	394450	328	39.8
500-999 д.	750	528759	705	33.6
1000-1999 д.	426	589150	1383	29.5
2000-4999 д.	123	334671	2721	24.3
Над 5000 д.	2	12399	6200	25.5

С най-силно застаряване в малките села са областите Видин, Ловеч, Перник, Пловдив, Кюстендил и Монтана. В тях над две трети от населението на много малките села (до 200 д.) е на възраст над 60 г. Изброените области

имат 480 села от посочената категория с общо 35 хил. д. (вкл. около 150 без постоянно население), т.е. почти една пета от всички мн. малки села в страната.

Ранжиrowката на областите при малките и средните села е сходна, но с по-ниска степен на застаряване. Делът на населението над 60 г. е средно 39,8% в селата с 200 до 500 д. и 33,6% в селата от 500 до 1000 д. Със сравнително по-висок дял са Перник (58,0%), Видин (56,6%), Монтана, Габрово и др., съответно, Видин (47,3%), Монтана (44,0%), Плевен, Ямбол и т.н. На другия полюс е област Кърджали, в която дяловете на възрастното население в трите категории села са съответно: 30,7%, 25,3% и 20,5% (Табл. 3.).

Табл. 2. Застарялост на населението на малките и средните села в България по области – дял на населението над 60 г. (%)

Дял на насел. над 60 г. (%)	В села до 200 д.	В села 200-500 д.	В села 500-1000 д.
68	Видин		
67	Ловеч, Перник		
66	Пд, Кн, Монтана		
65	Плевен		
63	София, Враца		
62	Стара Загора, Русе		
61	Габрово		
59	Бургас		
58	Благоевград	Перник	
57		Видин	
56	Велико Търново		
55	Ямбол, Варна		
53	за страната	Монтана, Габрово	
52		Плевен, Ловеч, СЗ	
50	Силистра	Русе, Ямбол	
48	Град София	Кюстендил, В.Търново	
47	Хасково		Видин
46	Шумен	София, Пловдив	
45	Добрич	Враца	
44	Сливен, Разград		Монтана, Плевен
43	Смолян	Варна	Ямбол
42			Габрово, Ловеч
41		Хасково	Враца, В. Търново
40		за страната	Кюстендил
39	Пазарджик	Сливен	Перник, Русе
37	Търговище		Хасково
36			Пловдив
35			Стара Загора
34			за страната
33		Добрич, Силистра, Шн	София
32		Смолян, Бс, Пз, Бл	Пазарджик
31	Кърджали		Сливен
30		Разград, Търговище	Търговище, Сс, Вн
29			Разград
27			Смолян, Добрич
26		Град София	Шумен, Град София, Бл
25		Кърджали	
24			Бургас
20			Кърджали

Особено остро стои проблемът за пълното обезлюдяване пред най-малките села и пред областите със силно застаряло население. Комбинацията на двата фактора – голям дял на много малките села и влошени демографски структури, прави перспективите пред тях най-неблагоприятни. Във Великотърновско и Габровско, селата до 200 д. са най-многобройни като почти една четвърт от тях са вече без постоянно население (Табл. 3.).

Табл. 3. Области с по-висок от средния за страната дял на възрастното население в селата под 200 д. (1.2.2012 г.)

Област	Нас. места под 200 д. (бр.)		Брой жители в н.м. под 200 д.
		в т.ч. без пост. население	
Видин	81	2	7002
Ловеч	50	2	4510
Перник	131	0	7142
Пловдив	49	2	3657
Кюстендил	125	0	8021
Монтана	45	0	4448
Плевен	9	0	1033
София (обл.)	156	4	9353
Враца	21	0	2510
Стара Загора	79	5	7372
Русе	10	0	1082
Габрово	322	69	7577
Бургас	94	4	7533
Благоевград	132	5	8605
Велико Търново	225	58	5789
Ямбол	42	0	4323
Варна	47	1	4966
Общо за посочените	1618	152	95623
Общо за страната	2543	181	166140

В горепосочените области, напр. струпване от 90 напълно обезлюдени селища или 1/2 от броя им в страната има на територията на община Елена (28), южната част на община Велико Търново (21) и Трявна (41). Към него могат да се присъединят и населени места от общините Златарица, Габрово и др.

Подходът към изучаването, кризисните елементи в селищната мрежа включва статистически обособяване по параметри на големина и динамика на части от множеството – сега съществуващите населени места. Анализира се тяхното пространствено разпределение и струпване в относително еднородни географски клъстери – съседски (в административен аспект) територии със сходно функциониране, развитие. Задачата е стъпка в разкриването на пространствените закономерности на обезлюдяването, проявяващи се на различни териториални нива – локална селищна група, община, зона и др. Обезлюдя-

ването и развитието на селищната мрежа изискват задълбочено изследване. Тази необходимост включва и елемента детайлност, налагащ при обработката на информацията да се премине от административно-териториални към териториални единици, т.е. към населените места и селищните образувания с функция обитаване.

Анализът на ниво населени места разкрива преди всичко мястото им в структурните звена на разпределението на селското население – зони на обезлюдяване, преходни територии, зони на съпътстващ (субурбанизационен) растеж и др. Това деление се предопределя от различията в динамиката, съотв., мястото им в преразпределението на населението. Според относителният прираст на броя на населението за периода 1985–2011 г. населените места (градове и села) могат да бъдат разделени в шест групи:

1. Населени места със запазване или нарастване на броя на населението – над 400; тук попадат селища без промяна на броя – главно такива с население 0 ж. в началото и края на периода или със съвпадение на броя от по няколко жители, но и тридесетина града, вкл. София, Варна и Бургас, както и около 200 села извън категорията на много малките (1985 г.);

2. Населени места със слабо намаляване на населението (до средното за страната през периода – минус 17,7%) – около 550; стойностите на прираста осигуряват нарастване на относителното им значение (“пасивна концентрация”, т.е. нарастване на относителния дял от населението при намаляване на броя); групата включва над 80 градове и около 400 села с повече от 200 ж. към 1985 г.

3. Населени места с намаляване на населението до S (от -17,8% до -50,0%) – над 2050 селища; в посочения диапазон се включват повечето от градовете и села с най-различна големина, вкл. 300 мн. малки;

4. Населени места с намаляване от S до s от броя; тази статистическа група е втора по численост с повече от 1600 селища; в нея попадат само няколко градове – Грамада, Маджарово и др., и около 600 много малки села;

5. Населени места с много голямо намаляване на населението (от -75% до -99,9%) – около 550 и с пълно обезлюдяване; твърде показателно от гледна точка на прогнозата е, че почти 80% от тях в началото на периода са били с население до 200 д., а групата на напълно обезлюдените през периода 1985–2011 г. е допълнена от 130 села.

ЛИТЕРАТУРА

Гешев, Г. Депопулацията на селските територии в България. – В: Проблеми на географията, 1990, № 4.

Димов, Н. Регионално устойчиво развитие на България: предимства, ограничения и синергетичен ефект. В: Сб. Евроинтеграция и устойчиво развитие. София, 2007.

Дойков, В., С. Димитров, Д. Симеонов. Градовете на България. Ковачев, 2009.
Младенов, Ч., Е. Димитров. Възrastова структура на населението в селските селища на България. – В: Проблеми на географията, 1993, № 2.

Младенов, Ч. Пространствени особености на остаряването в България. Сб. Старееенето на населението – реалности и последици, политики и практики. София, 2006.

Младенов, Ч. Демографски проблеми на селските територии в България. – В: Обучението по география, 2006, № 1-2.

Национална стратегия за демографско развитие на Република България 2006-2020. София, 2007.

НСИ. Преброяване на населението и жилищния фонд в Р. България. Окончателни данни от Преброяване 2011. Население – данни (<http://www.nsi.bg/otrasal.php?otr=19>)

НСИ – НРНМ (<http://www.nsi.bg/nrnm/>)

Янков, Р. Концентрация и депопулация. Зониране на България по прираст на селищата, 2001.

Янков, Р. Ролята на големите български градове в съвременната концентрация на населението (на примера на Пловдив и Варна). – В: Междукултурен диалог и образование в Балканите и Източна Европа, В. Търново, 2011.